

TOT DAAR EN NIET VERDER

OVER DE PLAATS VAN EXTREMISME IN DE DEMOCRATISCHE RECHTSSTAAT

– Stefan Rummens –

Onenigheid over de gepaste strategie tegen extremisten is doorgaans terug te voeren op een onderliggende onenigheid over het substantiële dan wel procedurele karakter van onze democratie. Aan de ene kant verdedigen sommigen een militante visie op democratie. Democratie gaat over substantiële waarden en extremisten die deze waarden niet delen, moeten daarom met harde hand bestreden worden. Wie zelf niet tolerant is, moet niet verwachten door de democratie getolereerd te worden. Aan de andere kant zijn er diegenen die het procedurele karakter van de democratie benadrukken. In een democratie komen politieke beslissingen op een open en vrije manier tot stand en iedere mening, iedere stem, iedere partij is daarbij vanuit democratisch oogpunt even legitiem. Ook wie onverdraagzaamheid of haat predikt, moet getolereerd worden als deelnemer aan het democratische proces.

Zoals ik elders – samen met collega Koen Abts – heb betoogd, is deze onenigheid echter gebaseerd op een valse tegenstelling, die het debat over de weerbare democratie nodeloos vertroebelt.¹ Als we het democratische ideaal van naderbij bekijken, dan blijken daarin zowel substantiële als procedurele elementen een rol te spelen. Beide aspecten zijn bovendien onlosmakelijk met elkaar verweven. Om te bepalen hoe we moeten omgaan met extremisten, moeten we daarom eerst een stap terugzetten en die verwevenheid van substantie en procedure zelf onder de loep nemen.

Een concentrisch model van democratie

Aan de ene kant staan er inderdaad een aantal *substantiële waarden* op het spel in de democratie. Onze democratische rechtsstaat is er wezenlijk op gericht om de *gelijke vrijheid* van alle burgers op lange termijn te garanderen. Partijen die deze waarden van vrijheid en gelijkheid niet delen, noemen we – om die reden – dan ook *extremistische* partijen, die zich op basis van hun gedachtegoed buiten het democra-

tische spectrum positioneren. Aan de andere kant is het niet zomaar meteen duidelijk wat de basiswaarden van vrijheid en gelijkheid precies inhouden. In een samenleving die voortdurend verandert en evolueert, is het aan de burgers zelf om steeds opnieuw – op basis van de wetgeving en het beleid – een eigen invulling te geven aan die fundamentele waarden van vrijheid en gelijkheid. Daarbij moet die meer concrete invulling rekening houden met de waarden en belangen van de betrokken burgers en met de historische, sociaaleconomische, ecologische of culturele omstandigheden. Een dergelijke contextgevoelige invulling van de idealen van vrijheid en gelijkheid kan echter alleen maar gebeuren op basis van een *feitelijk democratisch proces*. Alleen door de burger een stem te geven in de besluitvorming, kan de wetgever te weten komen welke noden, waarden en verwachtingen er echt leven in de samenleving.²

De verwevenheid van substantiële en procedurele aspecten vinden we ook terug in de manier waarop onze democratische besluitvorming georganiseerd is. In aansluiting bij het werk van de Duitse filosoof Jürgen Habermas kunnen we de democratie analyseren als een concentrisch systeem. In het midden bevinden zich het parlement en de regering, die de feitelijke beslissingen nemen. Daaromheen bevindt zich de publieke sfeer, waarin de politieke partijen, het georganiseerde middenveld, maar ook de individuele burgers, over politieke kwesties discussiëren en daarbij invloed proberen uit te oefenen op de besluitvorming in de kern.

Dit concentrische systeem vervult een dubbele functie. Aan de ene kant dient het vrije debat aan de periferie ervoor om alle noden, waarden en verwachtingen die leven in de samenleving op een goede manier te *detecteren*. Hier, aan de input-zijde van de besluitvorming, toont de democratie zich in haar procedurele dimensie en is het vooral de bedoeling om zoveel mogelijk alle politieke signalen van burgers zonder onderscheid op te pikken. Aan

de andere kant zijn niet alle verwachtingen zomaar legitiem. Naarmate politieke discussies zich een weg banen van de periferie naar het centrum, worden de gedetecteerde problemen omgezet in concrete wetsvoorstellen en beleidsplannen. Bij dat proces is het noodzakelijk om de vaak uiteenlopende belangen van burgers goed tegen elkaar af te wegen en ervoor te zorgen dat ieders fundamentele rechten daarbij ook steeds gevrijwaard blijven. Hier, aan de outputzijde van de besluitvorming, komt de substantiële dimensie van de democratie weer naar boven. Politieke beslissingen zijn immers maar legitiem voor zover ze ook *gerechtvaardigd* kunnen worden en in overeenstemming zijn met de fundamentele waarden van vrijheid en gelijkheid.

De richtlijn van afnemende tolerantie

Het concentrische model van democratie laat ons nu toe om aan te geven hoe democraten zouden moeten omgaan met extremistische ideeën en actoren. De democratische besluitvorming legt een lange weg af tussen de eerste detectie van een probleem in de periferie van het systeem tot de uiteindelijke beleidsbeslissing in de kern. Daardoor heeft de democratie eigenlijk heel wat speelruimte en heel wat mogelijkheden om op een goede manier met extremisme om te gaan.³ Die ruimte geeft ons daarbij ook de mogelijkheid om te ontsnappen aan de valse tegenstelling tussen het 'tolereren' en het 'bestrijden' van extremistische ideeën.

Koen Abts en ikzelf hebben in deze context *de richtlijn van afnemende tolerantie* voorgesteld en verdedigd. Daarmee bedoelen we dat de mate waarin extremisme getolereerd moet worden, in de eerste plaats afhangt van de mogelijke impact die de extremistische actor zou kunnen hebben op de feitelijke besluitvorming. Extremisme aan de periferie van het democratische systeem is volgens ons eigenlijk relatief onproblematisch en vervult vaak zelfs een belangrijke signaalfunctie. Als we extremistische ideeën meteen in de kiem zouden smoren, dan zouden we niet goed weten welke ressentimenten en angsten er bij sommige burgers leven. Als we elke extremist ongenueanceerd het zwijgen zouden opleggen, dan zouden sommige burgers het gevoel krijgen dat zij niet gehoord mogen worden in het democratische spel en zo nodeloos van het politieke proces vervreemden. Tegelijkertijd wordt extremisme wel problematischer naarmate het dieper doordringt in het democratische systeem en dichterbij de plaats van de feitelijke besluitvorming komt. De funda-

mentele waarden van onze democratische rechtstaat moeten gerespecteerd en verdedigd worden en dus kunnen we niet tolereren dat extremistische ideeën zich op een ongefilterde wijze rechtstreeks zouden vertalen in het beleid. We moeten de problemen die aan extremistische visies ten grondslag liggen ernstig nemen en aanpakken, maar daarbij moeten de substantiële waarden van vrijheid en gelijkheid wel altijd gerespecteerd worden.

Een waaier aan maatregelen

De ruimte tussen de periferie en de kern van het democratische systeem laat ons toe om een hele waaier aan middelen en maatregelen te mobiliseren in de strijd tegen het extremisme. Hoewel strikt juridische maatregelen (een verbod van bepaalde uitlatingen of organisaties) daarbij wel degelijk tot het gamma behoren, zijn dit doorgaans maatregelen die pas in laatste instantie aan de orde zijn, wanneer andere, minder ingrijpende, middelen al hebben gefaald.

Als we kijken naar de periferie van het democratische systeem, dan volgt uit onze richtlijn van afnemende tolerantie dat extremistische uitlatingen door individuen in grote mate getolereerd zouden moeten worden. Zoals ik elders samen met collega Stefan Sottiaux heb beargumenteerd, volgt uit het concentrische model van democratie dat de vrijheid van meningsuiting een zeer waardevol goed is, dat juridisch zo min mogelijk ingeperkt zou moeten worden.⁴ Uiteraard kan het niet toegestaan worden dat mensen op een directe wijze oproepen tot geweld of discriminatie, maar een verbod op bepaalde uitlatingen is volgens ons alleen maar wenselijk als de band tussen die uitlating en het (mogelijke) geweld of de (mogelijke) discriminatie daadwerkelijk zeer direct is. In dit verband is, volgens mij, een deel van de bestaande wetgeving dan ook te restrictief. Zo vormen zowel de Belgische negationisme-wet (die de ontkenning van de Holocaust verbiedt) als de Nederlandse wetgeving betreffende groepsbelediging nodeloze en contraproductieve inperkingen van de vrijheid van meningsuiting.⁵

Het feit dat juridische beperkingen op de vrijheid van meningsuiting tot het absolute minimum beperkt moeten worden, betekent echter nog niet dat de overheid geen gebruik zou kunnen of mogen maken van andere maatregelen om de verspreiding van extremistische ideeën tegen te gaan. In een democratische samenleving is burgerschapsonderwijs bijvoorbeeld van cruciaal belang: ook op school moeten leerlingen vertrouwd gemaakt worden met

de kernwaarden van onze rechtsstaat. In de strijd tegen de mogelijke radicalisering van islamitische jongeren mag de overheid daarnaast ook een actief opvolgingsbeleid voeren, waarbij onderwijs, jeugdzorg en maatschappelijk werk een rol spelen. De socialisatie van jongeren tot (kritische) burgers is essentieel voor het behoud van de democratie en daarom wel degelijk ten dele een taak van de overheid.⁶

Wanneer burgers met extremistische ideeën niet langer individueel opereren, maar zich beginnen te organiseren in een groep om hun extremistische gedachtegoed te verspreiden, dan zetten we al een stap dichter naar de kern van het democratische systeem. Daarom mag en moet de overheid ten aanzien van dit soort organisaties strenger optreden dan ten aanzien van individuen. De maatschappelijke impact en schade die zij kunnen veroorzaken is immers groter. Toch moet hier een effectief verbod van de organisatie zelf een van de laatste redmiddelen blijven. Op dit ogenblik wordt in de Nederlandse Kamer, op initiatief van de CDA, de VVD en de SGP, een wetsvoorstel besproken dat alle partijen en groeperingen die de democratische rechtsorde willen omverwerpen, zonder meer wil verbieden. In mijn ogen is dit een onwenselijk en overhaast voorstel. Met het oog op het vrijwaren van de signaalfunctie van het open publieke debat mag een dergelijk verbod immers pas ingesteld worden op het moment dat extremistische organisaties effectief een reële bedreiging vormen voor de politieke orde. Zolang dat niet het geval is, zijn in eerste instantie minder ingrijpende maatregelen aangewezen die het recht om te betogen of het recht om te vergaderen in beperkte mate inperken. Met het oog op de verdediging van de fundamentele waarden van de rechtsstaat lijkt het, bijvoorbeeld, aanvaardbaar om neonazistische verenigingen te verhinderen om te betogen of om jihadistische verenigingen te verbieden om wekelijks te ronselen in de moskee.

De politieke partijen zelf, ten slotte, komen uiteraard heel erg dicht bij de kern van het democratisch systeem. Daarom is het, in het licht van de richtlijn van afnemende tolerantie, noodzakelijk om hen aan strengere criteria te onderwerpen dan andere organisaties. Ook hier is een effectieve ontbinding van de partij echter een van de laatste redmiddelen en moeten eerst andere maatregelen uitgetoetst worden. In België is het bijvoorbeeld mogelijk om partijfinanciering te ontzeggen aan partijen die programmapunten verdedigingen die ingaan tegen het Europees Verdrag van de Rechten van de Mens. Een dergelijke maatregel kan partijen onder druk zetten

om hun standpunten voldoende te matigen. Een andere maatregel die politiek en niet juridisch van aard is, is het befaamde *cordon sanitaire*, waarbij de andere partijen systematisch weigeren om samen te werken met de geviseerde extremistische partij. Koen Abts en ik hebben in ons werk over de weerbare democratie het standpunt verdedigd dat de invoering van een dergelijk cordon in vele gevallen niet alleen een *normatief wenselijke*, maar ook een *effectieve* maatregel kan zijn in de strijd tegen het extremisme. Omdat een dergelijke visie in Nederland weinig gedeeld wordt, is het nuttig om de argumenten die in deze discussie spelen nader toe te lichten.

Het cordon sanitaire

We hebben er eerder op gewezen dat het democratische systeem een dubbele functie vervult. Aan de ene kant moeten alle noden en problemen waar burgers mee worstelen gedetecteerd worden. Aan de andere kant moeten die noden aangepakt worden op basis van maatregelen en wetten die de verwachtingen en belangen van alle burgers in rekening brengen en die in overeenstemming zijn met de fundamentele waarden van de democratische rechtstaat.

Uit deze dubbele functie kan nu afgeleid worden dat een democratisch legitieme aanpak van extremistische partijen ook steeds een dubbele strategie vereist. Aan de ene kant moet de partij zelf van de macht gehouden worden en mogen andere partijen nooit met een extremistische partij samenwerken. Een cordon sanitaire is noodzakelijk omdat extremistische ideeën anders op een ongefilterde manier impact zouden kunnen hebben op de uiteindelijke besluitvorming. Aan de andere kant moeten de overige partijen de kiezers van de extremistische partij wel degelijk altijd ernstig blijven nemen. Hun electorale keuze geeft blijk van een of ander diepliggend ongenoegen dat opgepikt en aangepakt moet worden. Het is de taak van de andere partijen om alternatieve en democratisch aanvaardbare oplossingen uit te werken voor het onderliggend probleem en op die manier kiezers te overtuigen om op een democratische partij te stemmen.

De dubbele strategie is er met andere woorden een van exclusie en inclusie: exclusie ten aanzien van de extremistische partij zelf, maar inclusie ten aanzien van hun kiezers. Om een extremistische partij electoraal klein te krijgen moeten de andere democratische partijen aan de kiezers duidelijk maken dat een stem voor de extremisten hoe dan ook een verloren stem is – de extremistische partij zal nooit tot de

macht worden toegelaten – én moeten ze tegelijkertijd aan diezelfde kiezers een democratisch alternatief bieden dat rekening houdt met hun problemen.

Argumenten tegen een cordon sanitaire zijn vaak van pragmatische aard. Er wordt dan beweerd dat een cordon niet effectief zou zijn en de extremistische partij alleen maar aantrekkelijker zou maken voor de kiezer. De extremistische partij laten deelnemen aan de macht zou, daarentegen, wel gunstige effecten opleveren. Als een extremistische partij bestuursverantwoordelijkheid krijgt, wordt ze vanzelf wel gedwongen om haar standpunten af te zwakken en zal ze door de compromissen die ze moet sluiten, automatisch ook een belangrijk deel van haar aantrekkingskracht bij haar kiezers verliezen.

Het probleem met deze argumentatie is echter dat ze de toets van de werkelijkheid niet kan doorstaan. Uit recent onderzoek is gebleken dat openheid ten aanzien van extremistische partijen er helemaal *niet* toe leidt dat zij hun standpunten matigen.⁷ Partijen die effectief toegang krijgen tot de uitvoerende macht, nemen – integendeel – wel degelijk beleidsmaatregelen die de individuele rechten van sommige burgers en, daarnaast, ook de scheiding der machten zelf aantasten.⁸ Extremistische partijen die een deel van de macht in handen krijgen, doen wat ze hun kiezers beloven, met name extremistische maatregelen implementeren die ingaan tegen de basisprincipes van onze constitutionele democratie.

Ook de veronderstelling dat dergelijke partijen na hun machtsdeelname minder aantrekkelijk worden voor de kiezers, blijkt niet te kloppen. Hoewel Jörg Haider's *FPÖ* na de machtsdeelname van de partij van 1999 tot 2002 in eerste instantie veel kiezers verloor, heeft deze extreemrechtse partij zich nadien opnieuw grotendeels hersteld en haalt ze vandaag nog steeds twintig procent van de stemmen. Ook in Nederland heeft de gedoogsteun aan het eerste kabinet Rutte de *PVV* van Geert Wilders in eerste instantie heel wat stemmen gekost. Inmiddels heeft de partij zich echter alweer grotendeels hersteld. De machtsdeelname van extreemrechts leidt niet tot een aantasting van de geloofwaardigheid van het extreemrechtse gedachtegoed. Het leidt op langere termijn integendeel eerder tot de normalisering ervan als een ogenschijnlijk democratisch legitieme positie. De schade die daardoor aan het democratische weefsel wordt aangericht, is bijzonder groot, bijzonder betreurenswaardig en absoluut vermijdbaar.

Vlaanderen versus Nederland

Om de discussie over het cordon te vervolledigen, kunnen we, tot slot, een korte vergelijking maken tussen de Vlaamse en de Nederlandse situatie. In mijn ogen hebben de Vlaamse en de Nederlandse partijen precies de omgekeerde fouten gemaakt in hun omgang met respectievelijk het *Vlaams Belang* en de *PVV*.

In Vlaanderen hebben de democratische partijen al erg vroeg een principieel cordon sanitaire om het *Vlaams Belang* (toen nog *Vlaams Blok*) gelegd. Hoewel dat op zich een juiste beslissing was, ging de exclusie van de partij in eerste instantie echter ook gepaard met een afwijzende houding ten aanzien van hun kiezers. In de jaren tachtig en negentig was de discussie over de multiculturele samenleving in Vlaanderen grotendeels taboe. De problemen waar de kiezers van het *Vlaams Belang* mee worstelden, werden dan ook niet echt ernstig genomen en niet aangepakt. Omdat er geen democratisch alternatief voorhanden was, is de aanhang van het *Vlaams Belang* lang blijven groeien, totdat de partij op haar hoogtepunt in 2004 bijna een kwart van de stemmen haalde. De kentering in dat electorale succes is er pas gekomen nadat andere partijen een aantal van de problemen ook zijn gaan benoemen en aanpakken.⁹ Met name de *N-VA* heeft met haar nationalistische en conservatief-rechtse discours duidelijk een gat in de electorale markt gevuld. Omdat ze zich daarbij altijd uitdrukkelijk heeft gedistantieerd van elke vorm van etnische of religieuze discriminatie, heeft ze zo een democratisch legitiem alternatief geboden aan de kiezers van het *Vlaams Belang*. De *N-VA* gaat er dan ook terecht prat op dat zij er als eerste eindelijk in geslaagd is om het extremisme in Vlaanderen terug te dringen.

Waar in België lange tijd een dubbele strategie van exclusie gehanteerd werd (ten aanzien van de partij én de kiezers), maakt Nederland de omgekeerde fout door in het geval van de *PVV* een dubbele strategie van inclusie te voeren (ten aanzien van zowel de kiezers als de partij). Hoewel het debat in Nederland altijd veel opener is geweest dan in Vlaanderen en andere partijen het signaal van de kiezer van meet af aan ernstig hebben genomen, hebben de overige politieke partijen onvoldoende afstand genomen van de partij van Wilders zelf. De redenering lijkt te zijn dat Wilders nu eenmaal democratisch legitiem is omwille van de stemmen die hij vertegenwoordigt. Die redenering getuigt echter van een al te proceduralistische visie op democratische

legitimiteit. Aangezien de democratie ook staat voor een aantal fundamentele waarden, is het noodzakelijk om de vijand van de democratie als dusdanig te benoemen. Dat een cordon in Nederland nauwelijks bespreekbaar is, is betreurenswaardig. Dat het in Nederland soms een klein taboe lijkt om de PVV een extreemrechtse partij te noemen, is zonder meer verontrustend.

Ook het minderheidskabinet dat in 2010 onder Mark Rutte tot stand kwam, was een heel slecht idee. Voor een partij als de PVV is het mogen geven van gedoogsteun een droomscenario. In een dergelijke 'one foot in, one foot out'-constructie kan een extremistische partij aan haar kiezers immers duidelijk maken dat ze een legitieme en verantwoordelijke partij is die door haar steun ook daadwerkelijk op het beleid kan wegen. Tegelijkertijd houdt de partij haar handen helemaal vrij om op de punten die ze belangrijk vindt haar radicale profiel toch in stand te houden.

Gelukkig heeft Wilders de gedoogconstructie zelf niet goed aangepakt en heeft hij het geduld en het vertrouwen van de coalitiepartners al te veel op de proef gesteld. Met name bij de val van het kabinet heeft hij door eigen toedoen veel krediet verloren bij de andere partijen. De animo om nog opnieuw met Wilders in zee te gaan lijkt daardoor erg klein geworden. Het is nu van belang om de *feitelijke isolatie* van de PVV die zo tot stand is gekomen, ook vol te houden. De kiezers van de PVV moeten duidelijk weten dat een stem voor de PVV een verloren stem is die nooit een directe impact zal hebben op het beleid.

Uit empirisch onderzoek blijkt overigens dat met name de houding van de partijen die ideologisch het dichtst aanleunen bij de extremistische partij – in dit geval zijn dat ongetwijfeld de VVD en in minder mate de CDA – van cruciaal belang is in de strijd tegen het extremisme.¹⁰ Hoewel het op korte termijn voor die ideologisch aangrenzende partijen interessant kan lijken om met een extremistische partij in zee te gaan, zal die strategie op langere termijn haast altijd contraproductief zijn. Een dergelijke samenwerking maakt de extremistische concurrent alleen maar aantrekkelijker voor de kiezer. Die krijgt immers het signaal dat deze partij *salonfähig* is en dat ook extremistische ideeën mogelijk ongefilterd zullen kunnen wegen op de besluitvorming.

In die zin is de afwijzende houding die Bart De Wever, voorzitter van de N-VA, van in het begin heeft aangenomen ten aanzien van het *Vlaams Belang* en zijn extremistische gedachtegoed, niet alleen

vanuit normatief oogpunt de juiste houding, maar strategisch gezien ook de meest verstandige. De kiezer van het *Vlaams Belang* heeft altijd geweten dat de N-VA niet met het *Vlaams Belang* zou samenwerken. De misnoegde kiezer die wil wegen op het beleid, had en heeft daardoor slechts één optie, namelijk de N-VA zelf. In Nederland is het voor de VVD, ook ondanks de voorgeschiedenis, allicht nog steeds mogelijk, wenselijk en nuttig om consequent dezelfde afwijzende houding aan te nemen ten aanzien van de PVV.¹¹

Dr. S.M.E. Rummens is hoofddocent ethiek aan het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte van de Katholieke Universiteit Leuven. Hij specialiseert zich in de politieke filosofie en de meta-ethiek.

Noten:

- 1) Stefan Rummens en Koen Abts, 'Politiek extremisme en de weerbaarheid van de democratie', *Ethische Perspectieven*, 2008, 18 (4), pp. 512-536; Stefan Rummens and Koen Abts, 'Defending democracy: the concentric containment of political extremism', *Political Studies*, 2010 58 (4), pp. 649-665.
- 2) Stefan Rummens, 'Deliberatie en vrijheid. De normatieve kern van Habermas' democratietheorie', *Tijdschrift voor Filosofie*, 2005, 67, pp. 95-122.
- 3) Zie ook Maleiha Malik, 'Engaging with Extremists', *International Relations*, 2008, 22 (1), pp. 85-104.
- 4) Stefan Sottiaux and Stefan Rummens, 'Concentric democracy. Resolving the incoherence in the European Court of Human Rights' case law on freedom of expression and freedom of association', *I.CON International Journal of Constitutional Law*, 2012, 10 (1), pp. 106-126; zie ook Stefan Rummens, 'Deliberation can be rough. Explaining the democratic importance of free speech', in Afshin Ellian and Geliijn Mollier (eds.), *Freedom of Speech under Attack*, 2015, Den Haag.
- 5) Het problematische karakter van de Nederlandse wetgeving wordt uitgewerkt in een heel aantal bijdragen in Afshin Ellian, Geliijn Molier and Tom Zwart (red.), *Mag ik dit zeggen? Beschouwingen over de vrijheid van meningsuiting*, Den Haag, 2013.
- 6) Voor een interessante analyse van het Belgische beleid terzake, zie Bilal Benyaich (2015), *#radicalisme #extremisme #terrorisme*, Leuven, Uitgeverij Van Halewyck, pp. 55-84.
- 7) Tjitske Akkerman and Matthijs Rooduijn (early view), 'Partners or partners? Inclusion and exclusion of radical right parties and the effects on their policy positions', *Political Studies*, doi: 10.1111/1467-9248.12146
- 8) Daniele Albertazzi and Sean Mueller, 'Populism and liberal democracy: populists in government in Austria, Italy, Poland

- and Switzerland', *Government and Opposition*, 2013, 48 (3), pp. 343-371.
- 9) Voor een analyse van de electorale achteruitgang van het Vlaams Belang, zie Teun Pauwels, 'Explaining the strange decline of the populist radical right Vlaams Belang in Belgium: the impact of permanent opposition', *Acta Politica*, 2011, 46 (1), pp. 60-82.
- 10) Zie bijvoorbeeld Giovanni Capoccia, *Defending Democracy: Reactions to Extremism in Interwar Europe*, 2007, Baltimore. Zie ook Pauwels, 2011, noot 9.
- 11) Met dank aan Kristof Jacobs voor een verhelderende discussie over de actuele politieke situatie in Nederland. Dank ook aan Roland Pierik voor een aantal nuttige commentaren bij een eerdere versie van deze tekst.